

Bakom familjefasaden

av GUNILLA MARIA OLSSON

–Om svårigheten att hitta fungerande familjehem åt barn.

När ett barn far illa i sitt hem, och missförhållandena är så stora att omgivningen reagerar, då kan en anmälan göras till socialtjänsten. En utredning startar med sikte att vidta åtgärder till hjälp för det utsatta barnet. Och det kan betyda att en annan familj utses för att göra det som ursprungsfamiljen misslyckats med. Självklart finns det mycket som sociala myndigheter och andra vårdande instanser försöker hjälpa till med innan man fattar det beslutet. Men det är inte alltid man lyckas komma till rätta med problemen. I

stället tas barnet ur sitt sammanhang.

Varje år placeras ett antal barn och ungdomar i familjehem och denna vårdform har funnits länge. Förr kallade vi det fosterhem. Sveriges Kommuner och Landsting redovisar statistik som rör barn och unga som placeras i familjehem eller hem för vård eller boende, HVB. Där kan man se att heldygnsvård tillhandahölls för 32 600 barn under året 2013 och statistiken beskriver en stadigt ökande trend under de senaste åren.

Tanken är förstås att barnet ska få det bättre. Den nya familjen ska stå för ordning och

reda, ge trygghet, kort sagt att lägga grunden för goda uppväxtvillkor. Men vi vet att det tyvärr inte alltid blir så. Socialstyrelsen har under åren 2010–2013 genomfört öppna jämförelser och utvärderingar, redovisade i rapporten *Vård och omsorg om placerade barn*. I inledningen konstaterar man att ”resultatet är alarmerande”. Jämfört med barn och unga i allmänhet, kan man se avsevärt sämre förhållande för den här gruppen bland annat vad gäller skolgång och hälsa. Detta trots en många gånger mycket kostsam vård. Socialstyrelsen har gett en rad olika rekommendationer till kommuner och landsting för att åstadkomma förbättringar.

Blickar vi tillbaka i tiden så ser vi att detta är ett sårigt område. Den så kallade vanvårdutredningen (*Vanvård i social barnavård – slutrapport*, SOU 2011:61) syftade till att kartlägga förhållandena för dem som nu är vuxna, men som bott i fosterhem under sin uppväxttid. Utredningens slutrapport presenterades år 2011 och är en förfärande läsning, knappt möjlig att ta sig igenom. Känslokyla, bestraffningar, övergrepp och våld finns med i skildringarna av vad som skedde i de hem som på ytan beskrevs som fina landsbygdsidyller med rekorderliga, ofta kyrkligt engagerade föräldrar. Mynigheternas tillsyn och kontroll, som skulle vara garanten för att barnen hade det bra, var ofta obefintlig.

Vanvårdutredningen ledde till ett behov av att från statens sida ge de drabbade upprättelse. En ceremoni hölls, och en del fick ekonomisk ersättning, medan andra fick se sina ansökningar avslås. Sedan följde en debatt i vanvårdutredningens kölvatten, nämligen om vad som händer med alla dem som inte fick ersättning, som inte blev trodda och upplevde detta som ännu en kränkning. En annan fråga rör samhällets ansvar gentemot dem som anser sig ha farit illa i familjehem efter år 1980, det år som den ursprungliga granskningen hade satt som gräns.

Säkert var vanvårdutredningen, och den debatt som följde i dess spår, en ögonöppna-

re för många. I dag finns en betydligt större medvetenhet om barns utsatthet i samhällets vård. Ovannämnda rapport från Socialstyrelsen vittnar om att frågan tagits på allvar och förändringarna börjar märkas ute i kommunernas arbete.

Sofia Rapp Johansson är en samhällsdebattör med en bakgrund fylld av smärtsamma erfarenheter i familjehem. Hennes självbiografiska böcker ger inblick i de oerhört komplicerade situationer som uppstår. Det finns inga enkla svar på hur barnen ska få hjälp. Men helt klart lägger man nu större vikt vid stödet till familjehem, uppföljning av hur barnen har det och vad de kan tänkas behöva, därför att trots de graverande missförhållanden som upptäckts, så fortsätter själva vårdformen att spela en central roll. Idén om familjen som läkande miljö lever kvar, kanske på grund av att vi inte kan tänka oss vad alternativet skulle vara. Vad är ett barn utan familjesammanhang?

I denna essä vill jag belysa några aspekter av vården som sällan kommer i förgrunden, nämligen det känslomässiga samspel, som uppstår mellan föräldrar och barn, att relationerna till placerade barn inte utgör några enkla föräldrar–barn-konstellationer utan rymmer komplikationer. Bakgrunden till mina reflektioner är inte bara vanvårdutredningen, Socialstyrelsens rapporter och den litteratur som omnämns, utan också det faktum att jag själv har varit familjehemsmamma under åren 1987–1994.

En historisk tillbakablick

För den som vill sätta sig in i hur vi tänkt kring det som förr kallades fosterhemsvård ger Johanna Sköld och Ingrid Söderlind (med bidrag av Ann-Sofie Bergman) en utmärkt bild av lokal och regional variation i svensk fosterbarnsvård cirka 1850–2000 (*Fosterbarn i tid och rum*, Carlsson 2014). Det framkommer att längre tillbaka var behovet av att omhänderta och placera barn störst i städerna, samt att det ofta var landsbygden som stod som mottagare. Barn med bristfälliga familjeförhållanden kunde skapa

oro i större städer. De flyttades till vad som ansågs vara ordentliga hem, gärna ekonomiskt trygga, men omsorg och kärlek efterfrågades också. Barnen hade ofta en uppgift, att vara en hjälpreda på bondgården och lära sig sådant som var bra att kunna för framtida försörjning, vilket knappast var något kontroversiellt. Detta speglar naturligtvis en gången tid, med andra moraliska värden än i dag. Då skulle man helt enkelt finna sig i sina villkor, stå ut och sköta sig, vara tacksam. Då kunde det gå bra.

Säkert fanns det alla sorters fosterhem, från de anständiga, trygga och goda hemmen, där barnen kände sig respekterade och omtyckta. Men vi vet att det också fanns platser där förhållandena var sämre, där barnen inte bara blev hunsade och försummade utan även föremål för övergrepp och våld. Omplaceringar förekom. I boken ges glimtar från vad man från samhällets sida kunde ha synpunkter på. En sådan var barnets sovplats. Det ansågs inte bra om barnet sov i föräldrarnas egen säng, inte på vinden eller på golvet, och absolut inte i skafferiet bland all maten. Utöver praktiska arrangemang var det hälsa och hygien som stod i fokus.

I dag är vi mer uppmärksamma på familjens inre liv. De yttre materiella förhållandena tas för givna, med andra ord att den fysiska miljön ska nå upp till en viss standard. Barnens rum ska se ut som de brukar göra. Men vi vet att detta inte är allt, kanske inte ens det viktigaste. Det är vad som sker mellan dem som bor i huset, hur deras relationer formar sig, som är helt avgörande för hur barnet eller ungdomen mår och utvecklas. Då räcker det inte med några enkla markörer för vad som är ett bra hem. Det handlar om betydligt mer intrikata frågor.

Tills skulderbladen blivit vingar

I Sofia Rapp Johanssons bok med titeln *Tills skulderbladen blivit vingar* (Bonniers 2009) ges många exempel på hur svårt det kan vara för den som haft en komplicerad start i livet att plötsligt finna sig till rätta i en van-

lig familj och uppträda som om man vore en annan än den man är. Sofia är lojal med sin missbrukande mamma, hon längtar efter henne och vill ha hennes närhet. Hon känner ansvar för sina syskon och hon vill framför allt att de ska få vara tillsammans. Det går liksom inte att bryta sönder dessa starka känslomässiga band och tro att Sofia ska ta avstånd från det destruktiva livet och börja leva ett annat liv och bli en annan.

Men så småningom gör hon ändå det. Då är hon vuxen och har bakom sig många år av ätstörningar, självskada och missbruk. Ett turbulent liv som inneburit många uppbrott, kast mellan hopp och förtvivlan. Först i vuxen ålder sker en verklig förändring. På ett behandlingshem "föds hon på nytt", hittar uttrycksformer för den hon är och kan kanalisera sin kamp i konstruktiva banor. En kvinna i personalen spelar en nyckelroll.

En fråga man ställer sig är naturligtvis om det inte kunde ha skett tidigare. Fanns det ingen som kunde fånga upp detta vilsna barn och ge hennes liv stadga och riktning? En annan fråga rör de katastrofala placeringar i familjehem, som Sofia fick utstå. Även om hon var svår att hjälpa, så är det näst intill ofattbart att hon gång efter annan hamnar i familjehem där hon blir riktigt illa behandlad. Hur kan föräldrar som genomgått sedvanlig prövning för att bli familjehem utveckla så uppenbart destruktiva beteenden? Och till råga på allt försöka dölja det. Det minsta man kan begära är väl ändå att människor är beredda att medge sina tillkortakommanden och för barnets skull försöka förklara och förstå det som sker, så att man kan hitta lösningar på problemen och finna en väg som leder framåt. Men någon sådan analys kan man inte skönja.

Vad fattas?

Den ansvarige utredaren för den så kallade vanvårdsutredningen, Göran Johansson, har uttryckt besvikelse över att allt det arbete som lades ned inte har fått mer påtagliga konsekvenser. Samtalet med honom finns återgivet i journalisten och författaren Tin-

ni Ernsjö Rappes bok *Hem. Ett reportage om Sofia Rapp Johansson och om samhällets omhändertagande av barn* (Bonniers 2015). Jag kan förstå hans uppgivna konstaterande, samtidigt som jag menar att de förändringar som faktiskt genomförts behöver mer tid för att ge märkbara resultat. En grundlig genomgång av akter, samtal och annat material redovisat i den drygt 300 sidor långa utredningen, väcker många tankar och frågor som pockar på svar. Socialstyrelsens fortsatta arbete är lovvärt, och konkreta förbättringar har skett. Däremot har den offentliga debatten tystnat.

Är det kanske så att vi inte riktigt orkar ta in budskapet? Det handlar om så känsliga frågor och det berör vår uppfattning om hur saker och ting bör vara. Kan en på ytan ordentlig och betrodd familj rymma så mycket destruktivt, elakt och till och med olagligt? Vår människosyn får sig en törn och vi måste inse att ondskan kan vara förklädd.

Det är lätt hänt att vi tror att missförhållandena hör till det förgångna och att detta blir en förevändning för att i någon mån skjuta alltsammans ifrån sig – med en optimistisk tro att allt nu skulle vara bättre. Men Sofia Rapp Johanssons skildring visar att 1980 ingalunda är något magiskt årtal, där man kan känna sig lugn beträffande placeringar av senare datum. Och Socialstyrelsens öppna jämförelser och utvärdering som skett helt nyligen ger samma bild, som är en oerhört dyster och svårsmält läsning.

I Rapp Johanssons bok tycker jag att man kan se hur placeringarna i olika hem inte verkar bygga på någon tydlig idé om ett vårdbehov utan mera på en ganska ytlig och förenklad tanke om att bara det ser bra ut på ytan så ordnar sig resten. Men det gör det oftast inte. Min poäng är att just själva vårdbehovet behöver identifieras tydligare, det vill säga allt det som inte bara löser sig genom att barnet får en ordnad hemmiljö.

Vård i familjehem

Jag hävdar att boende och vård är två olika saker. Alla måste ha någonstans att bo

och vi har frångått institutionsboende till förmån för familjehem som anses mindre stigmatiserande. Det är säkert helt rätt. Ingen förespråkar en återgång till gamla tiders barnhem och det gäller även institutionsplaceringar för ungdomar, som bara används i ytterst extrema fall. Men den familj som tar emot ett barn eller en ungdom behöver förberedas noga och framför allt känna att det finns öppningar ut ifrån familjens relativt slutna värld till ett sammanhang där barnets vårdbehov står i centrum. Det betyder att det aldrig kan förekomma någon hårdhänt och nedsättande behandling, inget våld eller andra former av övergrepp utan att det omgående kommer till någon utomståendes kännedom. Det är ett skydd för det placerade barnet, men det är också till hjälp för den familj som förmodligen gick in i uppdraget med en aningslös önskan att göra gott.

Motiven att ta emot barn i sin familj bör få större utrymme. Det är en lukrativ bransch, där pressade handläggare inom socialtjänsten måste hitta lösningar. De ekonomiska incitamenten är inte försumbara, varken för eller nu. Men hög ersättning är ingen garanti för vårdens kvalitet, eller som jag vill uttrycka det: att boendet är bra. Vården bör ske med andra huvudaktörer, utifrån en klar uppfattning om att ett barn placerat i familjehem sällan upplever sig som en självklar medlem i den nya familjen. Och att inte heller familjen kan uppfatta det inflyttade barnet som en omedelbart närstående. Den känslomässiga nerv som skapas av biologiska band, den finns inte där. För övrigt är ju inte heller biologiska band någon garanti för att föräldraskapet ska fungera bra.

Numera görs mycket noggranna bedömningar av hur ett specifikt barn kan passa i en viss familj och detta är ett sätt att underlätta anknytningen, som ofrånkomligen är en komplicerad process. Men denna matchning är inte allt. I samband med familjehemsplacering behöver barnets speciella behov utredas noga. Hur är det ställt med egenskaper och läggning, begåvning

och personlighetsdrag? Vad har barnet varit med om och vilka relationer är viktiga att bevara och utveckla? Barnet behöver bli föremål för uppmärksamhet och få tillfälle att själv vara med och utforma sin väg framåt, allt i enlighet med FN:s barnkonvention.

Vi vet att de placerade barnens skolresultat ofta är markant sämre än genomsnittet, många klarar inte att skaffa sig gymnasiekompetens. Olika typer av psykiatriska symtom finns ofta med från tidig ålder eller kan komma att utvecklas. För att förstå och hantera detta krävs professionell medverkan och den här typen av utredningar behöver genomföras i en klinisk miljö med tillgång till psykologisk och psykiatrisk sakkunskap. Detta ansvar kan inte vila på sociala myndigheter och skola. Det är naivt att tro att svårigheter av ärftlig natur skulle ebba ut i intet, så snart barnet byter miljö.

En annan stor och viktig fråga rör formerna för umgänge mellan barnen och de föräldrar som frångått vårdsnaden. Det är ingen enkel sak men kan vara nog så viktig. Och inramningen kanske inte ska vara familjehemmet utan en neutral plats och möjlighet till professionellt stöd. Man bör också ta med i beräkningen att ett placerat barn genomgår en eller flera kriser, som kan sätta familjelivet på fullständigt orimliga prov. En relation som kanske har börjat bra kan haverera fullständigt. Det finns gränser för vad man kan klara inom familjens ram.

Detta inte sagt som försvar för dem som utövar våld, bestraffar eller begår övergrepp. Det är aldrig försvarbart. Men vi behöver förstå den inre dynamiken. Det är alla dessa komplicerade frågor som får mig att landa i en övertygelse att det vi kallar vård och boende bör hållas isär. Det kan uppstå situationer där hela familjen måste få hjälp, där de olika parterna måste få vila från varandra. Man kan behöva en omstart utifrån olika saker som kommer i dagen. Barnet kanske visar så avog beteenden och provokationer att det ligger utanför det rimligas gräns för en vanlig förälder att förstå och hantera på ett bra sätt. Kriser kan starta en

ond cirkel, en nedåtgående spiral, där allt bara blir sämre fram till den totala brytningen. Inget placerat barn ska behöva uppleva det. Någon måste gripa in och göra en förnyad bedömning om hemmet kan ge barnet vad det behöver. En utveckling som berör alla inblandade och för det behövs professionell medverkan.

Genom att komplettera familjehemmet med någon form av specialiserad vård stärks familjehemmen utan att pengar betalas ut till bolag som sällan kan redovisa nyttan med de höga beloppen. Vården ska bedrivas i sådan regi att skattepengar bara används till evidensbaserade metoder och att alla insatser kan dokumenteras och utvärderas. Det bör finnas en koppling till vetenskaplig forskning och samhällsdebatt, där dessa viktiga frågor får tillbörligt utrymme.

Men familjehemmen ska fortsätta att vara just familjer, få utbildning och stöd, men inte förvandlas till kvasi-institutioner. Motiven ska och bör vara människokärlek, en ideell vilja att ge av sig själv och sin tid, ett samhällsengagemang, med rimlig ekonomisk ersättning. Men alltför höga arvoden, utan tillräcklig kontroll av hur pengarna används, riskerar att göra familjehemsvården till en marknad för mindre nogräknade lycksökare, där utsatta och marginaliserade barn blir offer.

Ansvaret för tillsyn och kontroll är och förblir viktigt. Denna uppgift bör ligga kvar på kommunen, men skiljas från den individuellt utredande och vårdande uppgiften, som har barnets behov i fokus.

Avslutande reflektioner

Hur kan det komma sig att just familjehemsvård, som berör samhällets svagaste, rymmer så mycket missförhållanden? Vårdsvårdsutredningens innehåll förskräcker. Ansvarig utredare har också konstaterat att han själv och de som genomförde arbetet tog mycket illa vid sig samt att få orkar läsa utredningen i dess helhet. Socialstyrelsens utvärdering av aktuella förhållanden är inte heller någon munter läsning. En trolig

förklaring är att de drabbade utgör en svag grupp i samhället, som har svårt att formulera sina behov. Både barnen som omhändertas och de föräldrar som får sina barn omhändertagna, bär på en tung ryggsäck av smärtsamma erfarenheter, och mycket skam är förknippad med att misslyckas i sitt föräldraskap. De flesta har varken språket eller makten, ingen samhällelig plattform, som ger dem möjlighet att agera. Det är inte rimligt att de drabbade själva ska föra den här kampen. Sofia Rapp Johansson orkar och kan genom sin litterära förmåga. Hon har också fått draghjälp av journalisten och författaren Tinni Ernsjö Rappé. Men det behövs flera röster och det är hög tid att vi, som på olika sätt har inblick i problematiken, bidrar med vår erfarenhet.

I Ernsjö Rappés böcker beskrivs hur problemet upplevs från socialsekreterarens håll. Och detta ger bilden av en yrkeskår i kris. En förbättring förutsätter förmodligen att det sker en strukturell förändring. Det är dags att ta ett nytt steg i socialmedicinsk utveckling, att hitta samverkan mellan aktörer inom den professionella vården och familjehemmen, som sannolikt också fortsättningsvis kommer att vara en nödvändig vårdform för en del barn och unga. Belastningen på socialsekreterarna tycks orimlig, och enda vägen framåt är att en del av deras nuvarande ansvar och huvudvärk fördelas på fler händer, och framför allt att man ser behovet av tvärprofessionell samverkan.